

Geertrui Van Synghel

‘De stedelijke secretarie van ’s-Hertogenbosch tot ca. 1450\*’, in *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 25 (2008), p. 12-45.



Miniatuur uit een handschrift geschreven in 1283 in opdracht van Alfonso X, koning van Castilië en Leon (Madrid, El Escorial, Bibliotheca del Monasterio, Libros del ajedrez, dados y tablas, 1283, T. I, 6, fol. 1v)

## 1. Inleiding

In deze bijdrage staat het ontstaan, de ontwikkeling en de organisatie van de middeleeuwse secretarie van ’s-Hertogenbosch centraal.<sup>1</sup> Een secretarie is een instelling waar een of meerdere personen ten behoeve van het stadsbestuur meer dan incidenteel schriftelijke documenten uitvaardigen. In de context van de pauselijke, vorstelijke of bisschoppelijke administratie hanteert men hiervoor het begrip kanselarij.<sup>2</sup> Hoewel het onderzoek naar secretarieën en stedelijke diplomatiek in Duitsland vanaf het eind van de negentiende eeuw sterk ontwikkeld was,<sup>3</sup> stelde Camps in 1979 bij de publicatie van het eerste deel van het *Oorkondenboek van Noord-Brabant* toch dat er ‘voor Noord-Brabant, waar geen enkele kanselarij centraal staat, er geen aanleiding is aan bepaalde categorieën een op zichzelf staande studie te wijden’.<sup>4</sup> Dit is een opmerkelijke vaststelling. Enerzijds omdat hij onder meer alle oorkonden over de stad Den Bosch tot 1312 publiceerde, waardoor hij zelf de bouwstenen voor een dergelijk onderzoek aanleverde en anderzijds omdat de middeleeuwse secretarie van ’s-Hertogenbosch tot op dat moment nog een tabula rasa was. Dat juist een de publicatie van een oorkondenboek een ideale gelegenheid is voor dergelijk onderzoek, bewijst de uitgave van het Oorkondenboek van Holland en Zeeland,<sup>5</sup> die tot een enorme spin-off heeft geleid aan studies over de

stadsrechtproblematiek, het oorkondewezen van kloosters en steden en de verschriftelijking.<sup>6</sup>

## 2. Status questionis en methode

Bij de aanvang van dit onderzoek in 1995 ontbrak weliswaar een integrale studie naar de stedelijke secretarie, maar al eerder kwamen deelaspecten ter sprake in een aantal artikelen en monografieën. Mosmans wijdt beschouwingen aan één van de veertiende-eeuwse Bossche stadssecretarissen, de middeleeuwse notarissen en het gebruik van een bijzonder stadszegeltje,<sup>7</sup> terwijl Smulders als alom erkend expert het Bosch Protocol belicht.<sup>8</sup> Spierings onderzoekt in haar dissertatie grondig de oudste schepenprotocollen van Den Bosch, en komt aldus via een zijweg terecht op het terrein van de stedelijke secretarie.<sup>9</sup> Haar observaties over het schrijffambt van Den Bosch zijn voor de oudste periode gebaseerd op het *Oorkondenboek van Noord-Brabant*, en meer bepaald op een stuk uit 1309. Hierin staat een incidentele vermelding van ‘magister Daniel, clericus oppidi de Buschoducis’ (meester Daniel, stadsklerk van ’s-Hertogenbosch).<sup>10</sup> Daarna springt de informatie naar 1383, het jaar waarin Gerlach van Gemert het schrijffambt van Den Bosch voor vier jaar verpacht aan Adam van Mierde en Johannes de Globo.<sup>11</sup> Bijkomende gegevens zijn ontleend aan de enkele stadsrekeningen die uit de periode 1399-1406 overgeleverd zijn, maar Spierings concludeert zelf dat ‘nadere inlichtingen over degenen die als klerken in Den Bosch de werkzaamheden verricht hebben die er met de pen moesten gebeuren, er voor wat betreft de middeleeuwen weinig voorhanden [zijn]’.<sup>12</sup>

In haar proefschrift over de bestuursorganisatie van Den Bosch vóór 1629 belicht Jacobs de stadssecretarissen als onderdeel van het uitvoerende apparaat.<sup>13</sup> Voor de vroegste periode steunt zij op de vrij summere bevindingen van Spierings en komt tot de constatering dat ‘over de oudste stadsklerken in ’s-Hertogenbosch weinig bekend [is]. Al eind dertiende eeuw wordt er een stadsklerk vermeld, maar verdere gegevens ontbreken tot het einde van de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw. Dan komen we vier en soms vijf stadsklerken tegen’.<sup>14</sup> Niettegenstaande de interessante beschouwingen over de incompatibiliteit tussen het secretarisschap en het schepenambt, de competentiegeschillen over de benoeming tussen de hertog van Brabant en het stadsbestuur en de inkomsten uit het secretariaat, blijft de secretarie als instelling onderbelicht.

Mooie aanvullingen op de bovenstaande gegevens vinden we in de doctoraalscriptie van Van den Bichelaer uit 1989.<sup>15</sup> Hij bestudeert het notariaat in Den Bosch, en demonstreert vanuit dat perspectief heel mooi de verwevenheid tussen het notariaat en de stadssecretarie.

De belangrijkste reden waarom tot op heden slechts een partieel beeld van de Bossche secretarie geschetst werd, is met name het gebrek aan directe, concrete gegevens in de stedelijke bronnen. De stadsrekeningen, die normaal gezien bij dit type onderzoek een cruciale bron vormen, ontbreken nagenoeg geheel.<sup>16</sup> Vóór 1450 zijn er slechts zes halfjaarlijkse rekeningen bewaard gebleven uit de periode tussen Pasen 1399 en eind september 1406.<sup>17</sup> Ook de identificatie van stadssecretarissen via hun signaturen is voor de dertiende en veertiende eeuw in Den Bosch onmogelijk. De eerste signatuur duikt immers pas op in 1417.<sup>18</sup> Hoe belangrijk deze signaturen zijn blijkt uit het onderzoek van

Bonenfant-Feytmans naar de Brusselse secretarie, waar de stadsklerken al in 1335 de schepenoorkonden signeren.<sup>19</sup>

De stad Den Bosch is dus door de specifieke bronnenproblematiek een vrij unieke casus. Voor de reconstructie van de stedelijke secretarie is een onderzoeksstrategie uitgewerkt, uitgaande van de klassieke methode zoals door Bresslau omschreven.<sup>20</sup> Bij de 'klassieke' methode staat de schriftvergelijking van een corpus van originele oorkonden voorop, daarna volgt de dictaatvergelijking. Voor Den Bosch is als eerste een paleografisch onderzoek ingesteld naar alle schrijfhanden in de documenten die uitgevaardigd zijn door het stadsbestuur of geledingen daarvan. Deze stedelijke output bestaat uit oorkonden, schepenprotocollen, vonnisboeken, enkele stadsrekeningen uit de periode 1399-1406 en een stedelijk cartularium. Eerst is van elk van de 5600 originelen de schrijfhand, de schrijfkenmerken en de opmaakkenmerken onderzocht. Daarna is de groslijst met schrijfhanden vergeleken met de handen in de registers, de stadsrekeningen en het cartularium. Van de schepenregisters, die overgeleverd zijn vanaf 1366, zijn zo'n 17.303 folia gereconstrueerd, gedateerd en paleografisch onderzocht. Bij de vonnisboeken gaat het om paleografisch onderzoek van ca. 534 folia.

Na dit paleografisch onderzoek, dat leidde tot een genummerde lijst van 164 schrijfhanden, volgde de identificatie van de voor de stad werkzame scriptores. Om zoveel mogelijk scribenten te kunnen identificeren zijn de 164 stedelijke schrijfhanden vergeleken met die in de notarisakten. Deze vergelijking lag voor de hand, omdat Van den Bichelaer aangetoond heeft dat een groot aantal notarissen tevens stadsklerk of stadssecretaris van Den Bosch was.<sup>21</sup> Aangezien notarissen zich in hun akten bekend maken via het signet en het onderschrift, dit in tegenstelling tot de schrijvers van de oorkonden en registers, was dit een zeer vruchtbare weg. Wel is deze paleografische confrontatie blind uitgevoerd, dus ongeacht of Van den Bichelaer in zijn proefschrift vermoedde of aangetoond heeft dat iemand voor de secretarie werkzaam was. Dat deze operatie in die vorm onvermoede resultaten opleverde, zal hierna nog blijken.

Na afronding van het paleografisch onderzoek en de identificatie is het dictaatonderzoek uitgevoerd in de stedelijke documenten, met in het verlengde aparte aandacht voor het taalgebruik van de Bossche secretarie. Op basis van deze twee grote onderzoeksluiken kon tenslotte het ontstaan, de ontwikkeling en de organisatie van de stedelijke secretarie belicht worden.

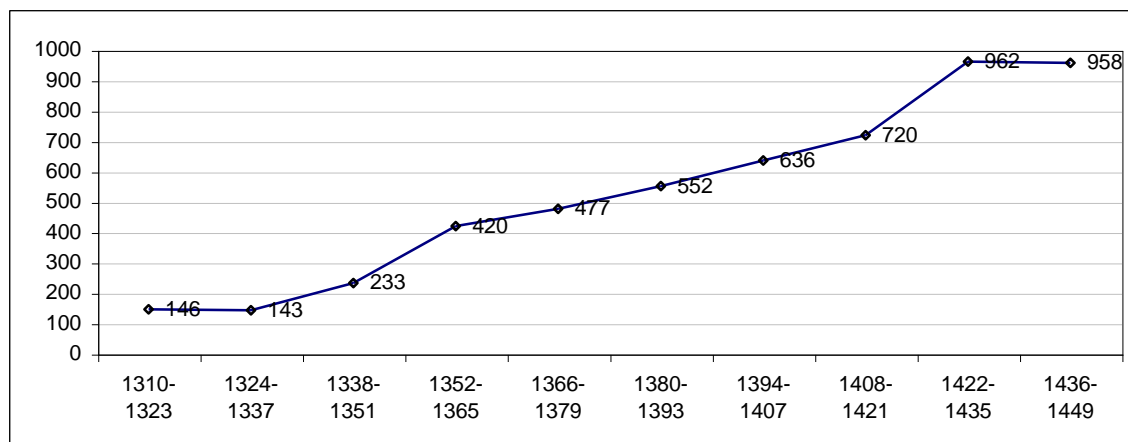
### **3. Het paleografisch onderzoek van de stedelijke oorkonden**

De stad 's-Hertogenbosch is ontstaan aan het eind van de twaalfde eeuw,<sup>22</sup> maar pas in 1238 beschikt het stadsbestuur over een eigen zegel.<sup>23</sup> Zo'n eenentwintig jaar later (in 1259) oorkondt het stadsbestuur voor het eerst geheel zelfstandig, en in datzelfde jaar blijken de schepenen een oorkonde van prior en klooster van Porta Celi bij 's-Hertogenbosch te bezegelen met hun individuele schepenzegels.<sup>24</sup> Vanaf dat moment is er sprake van een ware explosie van stedelijke oorkonden.<sup>25</sup> Het lijkt aldus logisch om te veronderstellen dat de stad in de tweede helft van de dertiende eeuw een eigen ambtelijk orgaan in het leven geroepen heeft voor de afwikkeling van haar administratie, maar dat is een premisse waar we niet zomaar kunnen van uitgaan. Dijkhof heeft immers voor Middelburg aangetoond dat de stad een reeks oorkonden uitvaardigt in de dertiende eeuw, maar dat geen van deze stukken geschreven is door een stedelijke scribent. Het zijn

kanunniken van de abdij van Middelburg die dit onderdeel van de stedelijke administratie verzorgen.<sup>26</sup> De stad heeft wel een eigen zegel en eigen oorkonden, maar geen eigen secretarie. Hetzelfde geldt voor de stad Utrecht, waar de Domgeestelijken een deel van de Utrechtse oorkonden van het stadsbestuur schrijven.<sup>27</sup>

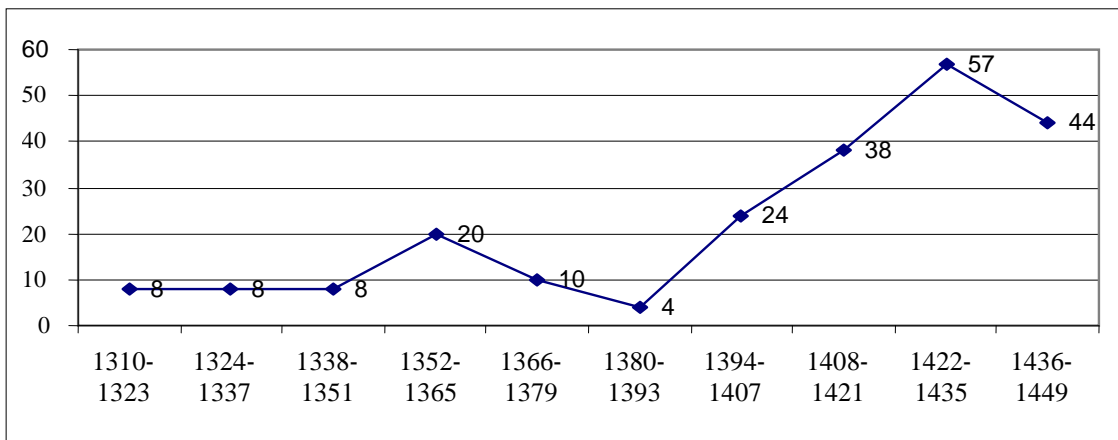
De eerste scribent die gelokaliseerd kan worden te 's-Hertogenbosch, hand A, is actief in de jaren zeventig (van de dertiende eeuw), maar de vraag blijft of hij een secretariescribent is dan wel een tijdelijk ingehuurde geestelijke. Deze persoon schrijft van 1271 tot en met 1277 namelijk niet alle oorkonden voor de stad (er zijn er minimaal nog drie door anderen geschreven). Mogelijke kandidaten voor deze hand A zijn de Bossche rector scolarum, kloosterlingen van Porta Celi, een minderbroeder, de plebaan van Den Bosch, en bijvoorbeeld priesters van het Groot Gasthuis, het leprozenhuis en het begijnhof, die al in 1274 genoemd worden. Vanaf 1281 heeft de stad echter met zekerheid de beschikking over een vaste schrijver, die in zijn eentje zo'n twintig jaar de secretarie runt en het typisch Bossche oorkondeformulier ontwikkelt. Er ligt dus een grote afstand van zo'n drieënveertig jaar tussen de eerste deelname van de stad aan de beoorkonding met gebruik van het stadszegel in 1238 én het optreden van de eerste echte stadsklerk in 1281. Hij runt de stedelijk secretarie gedurende zo'n twintig jaar als een eenmansbedrijf. In 1310 komt dan de grote omslag in de personele bezetting, wanneer voor het eerst meerdere personen tegelijkertijd de stedelijke oorkonden in het net schrijven of ingrosseren.

Op basis van de paleografische analyse van de oorkonden uit de periode 1310-1449 kunnen we de volgende drie belangrijke ontwikkelingen signaleren.<sup>28</sup> In de eerste plaats zien we de gehele veertiende en de eerste helft van de vijftiende eeuw een toename van het aantal overgeleverde originele stedelijke stukken (zie grafiek 1).



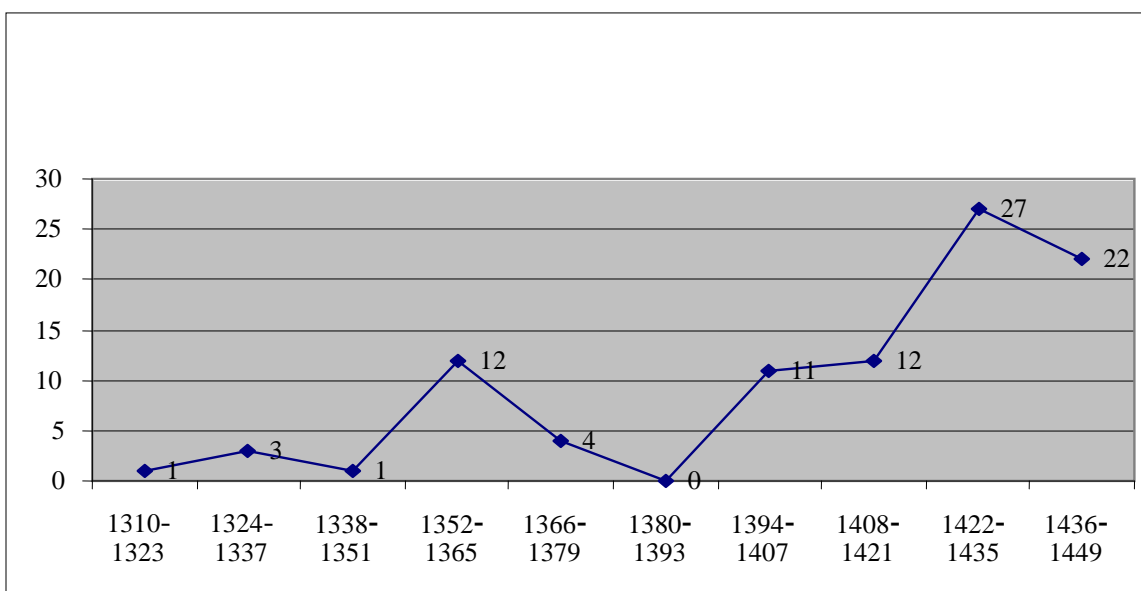
Grafiek 1. Aantal overgeleverde stedelijke originelen 1310-1449

In de tweede plaats groeit op de lange termijn het aantal scribenten, maar dat loopt niet parallel met de groei van het aantal oorkonden (zie grafiek 2). Er is geen directe correlatie tussen de omvang van het aantal uitgevaardigde stedelijke oorkonden en de groei of afname van het ambtelijke apparaat.



Grafiek 2. Aantal scribenten stedelijke originelen 1310-1449

In de derde plaats zien we vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw bij het ingrosseren de opkomst van incidenteel ingeschakelde schrijfkraften naast de vaste secretarieschrijvers (zie grafiek 3).



Grafiek 3. Aantal incidenteel ingeschakelde schrijfkraften per tijdvak 1310-1449

Zeker in de eerste helft van vijftiende eeuw is dit een permanent fenomeen. In de periode 1281-1449 zijn er op een totaal van 163 schrijfheden in de stedelijke oorkonden negentig zogenaamd 'losse' scribenten, die niet tot het vaste secretariepersoneel behoren.

#### 4. Het paleografisch onderzoek van de schepenprotocollen en vonnisboeken

Na afronding van de paleografische analyse van de originele oorkonden is onderzocht of de 163 schrijfheden die daarin voorkomen, ook werkzaam zijn in de schepenprotocollen en vonnisboeken. De schepenprotocollen of de registers van de vrijwillige rechtspraak,

het zogenaamde Bosch' Protocol, bevatten de concepten en minuten van akten en transporten die uit hoofde van de vrijwillige rechtspraak voor de schepenen van Den Bosch zijn gepasseerd.<sup>29</sup> Het oudste register dateert uit 1366, maar de registratie als zodanig is met zekerheid eerder ontstaan. Voor de aanleg van het schepenprotocol in 1318 en 1327/28 zijn er geen harde bewijzen voorhanden,<sup>30</sup> maar intensief onderzoek van de uiterlijke kenmerken van de schepenoorkonden leverde wel nieuwe gegevens op. Onder de pliek (de vouw) van de schepenoorkonden staan namelijk dienstaantekeningen die betrekking hebben op degene(n) voor wie de oorkonde bestemd is, op degene aan wie het stuk moest overhandigd worden, op de al dan niet verrichte betaling van het zegelgeld aan de schepenen, het aantal uitgevaardigde exemplaren en een eventuele herbezegeling of heruitvaardiging. De zogenaamde 's(olvit)'- of de 'sca(bini) no(luerunt)'-notities komen uitsluitend voor in de oorkonden van de vrijwillige rechtspraak, niet in de oorkonden die uitgevaardigd zijn door het stadsbestuur. Er is dus een directe link tussen deze aantekeningen en het schepenregister. Uit het feit dat de allereerste originele oorkonde met een dergelijke dienstaantekening onder de pliek voorkomt in 1351, blijkt dat het schepenprotocol te 's-Hertogenbosch met zekerheid vanaf het schepenjaar 1350 functioneert.<sup>31</sup> Deze datum ligt ook geheel in lijn met de ontstaansdatum van de registers van de vrijwillige rechtspraak in de Zuidelijke Nederlanden.<sup>32</sup>

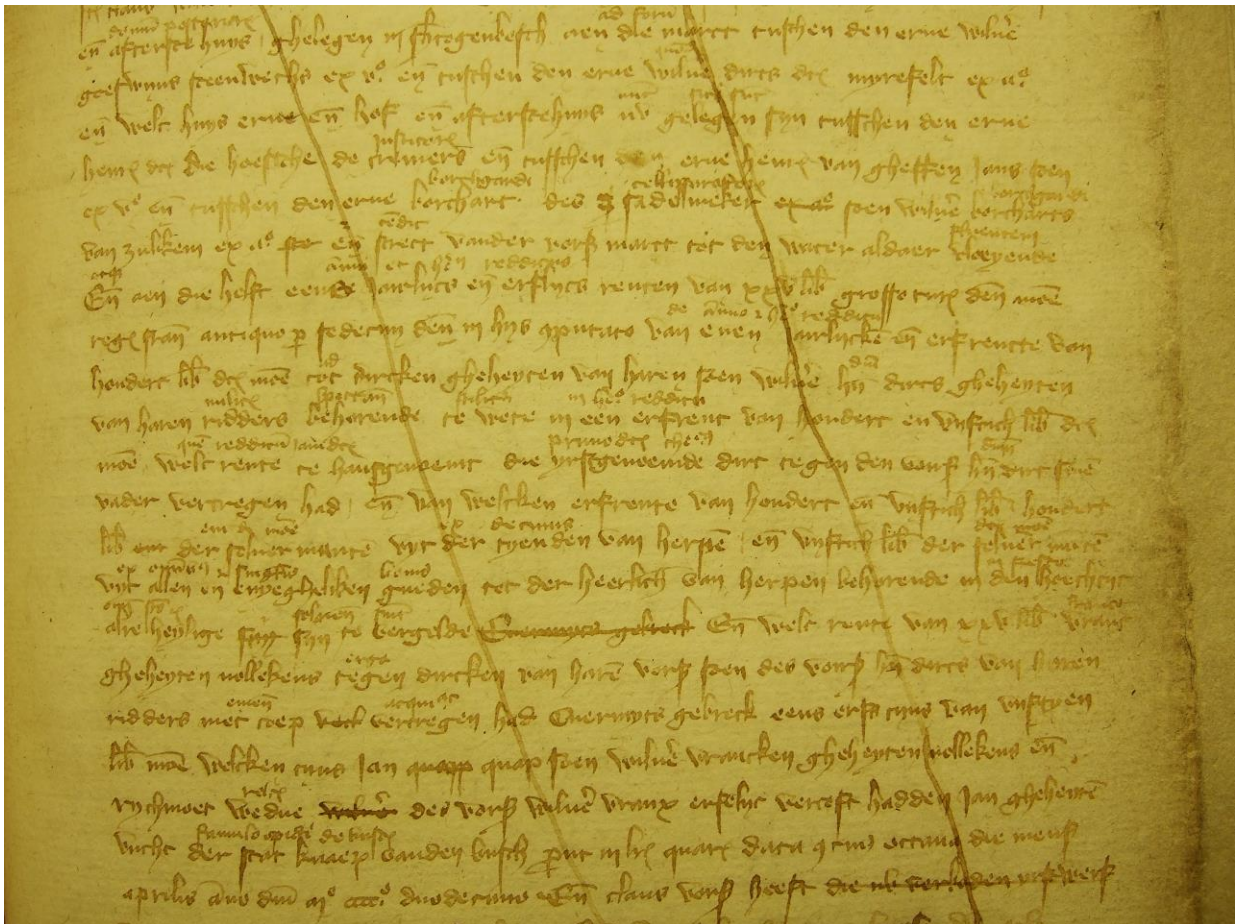
Aan de paleografische analyse is eerst een reconstructie voorafgegaan van alle registers tot en met het schepenjaar 1429. Op basis van de schepennamen die bij elke minuut staan en de dateringen van de notariële bijschriften in het Bosch' Protocol zijn de tienduizenden 'ut-supra'-gedateerde folia gerangschikt en waar mogelijk het oorspronkelijke organische verband van de schepenregisters gereconstrueerd. Deze omvangrijke operatie was noodzakelijk om de begin- en eindtermen van de in het protocol werkzame scriptores correct te kunnen afbakenen en uitspraken te doen over de registervoering.

De registeranalyse heeft tot geheel nieuwe bevindingen geleid. Spierings koppelt de verpachting van het schrijfambt aan Adam van Mierde en Johannes de Globo in 1383 aan de praktijk van een dubbele protocolvoering, waarbij elke stadsklerk zijn eigen register zou hebben. Deze protocolvoering zou rond 1380 in gebruik genomen zijn, en na 1400 doorgevoerd. Ook zouden de secretarissen vanaf ca. 1400 tot 1578 hun eigen protocol bijhouden.<sup>33</sup> Dit betekent concreet dat de vijftiende-eeuwse stadssecretarissen hun eigen protocol zouden hebben en dat er dus sprake is van een doorgevoerde werkverdeling.

Uit de registerconstructie en de paleografische analyse komt duidelijk naar voren dat de dubbele protocolvoering weliswaar ingevoerd is in het dienstjaar 1382, maar dat de Bossche stadsklerken tussen 1382 en 1400 gedurende een aantal dienstjaren ook een enkelvoudige registervoering gehanteerd hebben. Eenmaal is zelfs een driedubbele reeks aangelegd, een administratieve werkwijze die mede samenhangt met de uitbreiding van het aantal vaste scribenten van het protocol. Bij de continuïteit van de dubbele of meervoudige protocolvoering in de periode 1400-1450 kunnen ook vraagtekens worden gesteld. Het meest afwijkend zijn de protocollen van 1403 tot en met 1418, waar we weten dat er minimaal vier stadssecretarissen zijn, maar waar er maar één enkel register is. Van 1419 tot en met 1449 zijn er meerdere parallelle registers, maar het aantal is niet in overeenstemming met het aantal vaste registratoren. Van 1430 tot en met 1449 zijn er maar twee parallelle registers, terwijl er toch vier stadssecretarissen zijn.<sup>34</sup>

Ook de paleografische bevindingen van Spierings houden geen stand.<sup>35</sup> Zij trof in de schepenprotocollen van 1369 tot en met 1389 minimaal dertig schrijfhanden, terwijl in die periode maar twee scribenten in het schepenprotocol registreren. Hetzelfde geldt voor de protocollen uit de jaren 1390 tot 1400, waar Spierings in totaal 21 schrijfhanden vond, terwijl daar maximaal drie personen aan het werk zijn. Deze personele reductie in het Bosch' Protocol op basis van het paleografisch onderzoek leidde bijgevolg tot een drastische neerwaartse bijstelling van de omvang van het ambtelijk apparaat.<sup>36</sup>

Bij vergelijking van de personele bezetting in het Bosch' Protocol met die in de stedelijke oorkonden, dan zien we een opmerkelijke gelijkensis. In beide segmenten van de stedelijke administratie is sprake van een oplopend aantal vaste scribenten, en een toename van het aantal incidenteel ingeschakelde schrijfkrachten in de eerste helft van de vijftiende eeuw. Bovendien zijn van 1366 tot 1398 eenzelfde aantal - en wel dezelfde - personen werkzaam. Het grote verschil tussen het ingrosseringswerk van de oorkonden en de registratie in de schepenprotollen ligt echter in het aantal personen dat vanaf 1400 betrokken is bij de registratie. Terwijl bij de oorkonden bijvoorbeeld acht, tien, zestien of zelfs 21 schrijvers betrokken zijn in één jaar, zijn in het protocol doorgaans slechts vier à vijf vaste scribenten aan het werk. Er is dus duidelijk een verschuiving merkbaar in de taakverdeling na 1400. De ingrossatoren, de schrijvers van de oorkonden, zijn niet langer allemaal betrokken bij de registratie in het protocol. Dit komt het duidelijkst tot uiting bij één persoon, die continu schrijft in het Bosch' Protocol vanaf 1429 tot 1450, maar die geheel ontbreekt als ingrossator van stedelijke oorkonden.<sup>37</sup>



Latijnse interlineaire glossen in het vonnisboek (’s-Hertogenbosch, SA, ORA, inv. nr. 1799, fol. 206r, d.d. 11 januari 1417)

De vonnisboeken of stedelijke registers met processen-verbaal van uitwinning of evictie bevatten de registratie van onderpanden tijdens één van de jaargedingen.<sup>38</sup> Helaas zijn deze registers in lacuneuze staat, met grote hiaten tussen februari 1368 en maart 1387 en tussen februari (na 6 februari) 1402 en 1416. Opmerkelijk is de datum van de eerste leesbare optekeningen, die geregistreerd zijn tijdens een zitting van een geding op 9 februari 1366.<sup>39</sup> Deze datum is vrijwel identiek aan de begindatum van de oudste overgeleverde schepenprotocollen. Dit is geen toevallige coincidentie, maar waarschijnlijk het gevolg van het betrekken van een nieuwe locatie door de stedelijke schrijfkamer. In 1366 kochten de stedelijke rentmeesters namelijk het stenen huis van Giselbertus Lysscap, ter vervanging van het tweede stadhuis.<sup>40</sup>

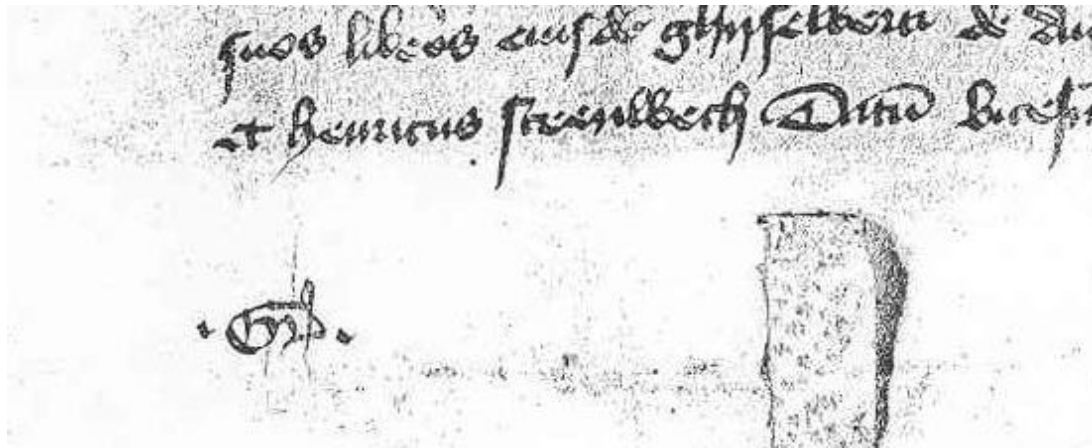
Paleografische analyse van de schrijfhanden in de vonnisboeken toont aan dat ook hier vanaf de vijftiende eeuw een toenemend aantal scribenten betrokken is bij de registratie. Opnieuw zijn minder schrijvers actief dan bij de ingrossering van de oorkonden, maar de schrijfhanden zijn wel identiek aan die in de schepenprotocollen, inclusief de ene persoon die uitsluitend in het Bosch’ Protocol registreert.

## 5. Het paleografisch onderzoek van de stadsrekeningen





Op grond van het paleografisch onderzoek van alle oorkonden van het stadsbestuur van Den Bosch, van de Bossche Protocolen, vonnisboeken en stadsrekeningen is een lijst gevormd met 164 genummerde schrijfhanden. Een volgende stap is de koppeling van deze niet-geïdentificeerde scribenten aan concrete personen door middel van de zogenaamde notariële schriftvergelijking. Bij deze methode wordt onderzocht welk handschrift in de notariële akten, met het signet en onderschrift van de notaris, matcht met het handschrift in de ambtelijke correspondentie. Deze vergelijking heeft onverwachte resultaten opgeleverd.<sup>45</sup> Negen notarissen, die Van den Bichelaer beschouwde als stadssecretaris van Den Bosch, hebben we inderdaad paleografisch kunnen koppelen aan stedelijke schrijfhanden.



Signatuur van stadssecretaris Godefridus de Rode onder de pliek van een schepenoorkonde d.d. 28 januari 1422 ('s-Hertogenbosch, BHIC, Jezuïetencollege 's-Hertogenbosch, inv. nr. 72, regist. nr. 11)

In een groot aantal gevallen kon hun ambtsperiode op de secretarie uitgebreid worden, hun overlijdensdatum gespecificeerd of hun ambtsaccumulatie worden herzien.<sup>46</sup> Van vier notarissen, waarvan Van Den Bichelaer vermoedde dat ze stadsklerk waren, zijn er twee nooit actief geweest op de secretarie.<sup>47</sup> De andere twee, Tylmannus de Zonne en Theodericus Mathei quondam Gheghel de Buscoducis, blijken inderdaad stadsklerk te zijn.<sup>48</sup> Bijzonder is de ontdekking van twee notarissen, die enkel op basis van handschriftvergelijking tevens stadsklerk bleken te zijn eind veertiende eeuw, namelijk Petrus Polslauwer en Johannes Swertinc de Huxaria. De schrijfhand van notaris Polslauwer is identiek aan die van de schrijfhand die zowel schepenoorkonden ingrossiert als concepten optekent in het schepenprotocol.<sup>49</sup> De schrijfhand van notaris Swertinc is te vereenzelvigen met de hand die een aantal schepenoorkonden én de stadsrekeningen schreef. Hij is de bewuste 'Jannes, onsen cleric'.<sup>50</sup> Van de drie notarissen, die volgens Van den Bichelaer voor 1450 enkel gewone schrijfklerk waren en het nooit geschopt hebben tot officiële stadsklerk of secretaris, zijn er twee geïdentificeerd als ingrossator van stedelijke oorkonden. De derde heeft nooit op de secretarie gewerkt.<sup>51</sup> Daarnaast zijn er nog zes andere notarissen gedetecteerd die als ingrossator in de eerste helft van de vijftiende eeuw voor de secretarie werken. Van die zes heeft er zich een

ontpopt tot een soort sous-chef van het stedelijke oorkondebureau, namelijk Gerardus Grotel.<sup>52</sup>

Afgezien van deze onverwachte uitkomsten heeft het onderzoek in de notariële akten ook geleid tot de identificatie van stedelijke scribenten, die juist geen notaris zijn. Het gaat hier dan met name om personen die in opdracht van notarissen een notariële akte schrijven, en die in het onderschrift met name genoemd worden. Zo blijkt Petrus Vleeminc de Brugis, die een notariële akte voor Henricus Gerardi de Neynsel schrijft, geheel onverwacht een scribent van stedelijke oorkonden te zijn.<sup>53</sup>

Deze identificatie van de schrijvers van de stedelijke administratie via vergelijking van de schrijfhanden in notariële akten en stedelijke documenten is daarna gecombineerd en verfijnd aan de hand van de concepten en bijschriften in het Bosch' Protocol.<sup>54</sup> Dit stelde ons in staat om nog een aantal genummerde schrijfhanden aan concrete personen te koppelen. Langs deze weg zijn onder meer twee vijftiende-eeuwse stadssecretarissen geïdentificeerd, namelijk Jacobus de Ghele en Lambertus de Spina,<sup>55</sup> en de vijftiende-eeuwse notaris en stadssecretaris Arnoldus de Weilhusen sr.<sup>56</sup> Bij De Ghele en De Spina kon geen handschriftvergelijking met notarisakten uitgevoerd worden, omdat zij zelf geen notaris waren en ook geen notarisakten in opdracht schreven. Bij De Weilhusen sr. was dit onmogelijk, omdat van zijn hand geen enkele originele akte overgeleverd is.

In totaal zijn er vóór 1383, het moment waarop het schrijfambt van Den Bosch verpacht wordt, zeven van de 22 vaste secretarieschrijvers geïdentificeerd. Vanaf 1384 zijn alle stadssecretarissen geïdentificeerd.

## **7. Het dictaatonderzoek en het taalgebruik in de stedelijke administratie**

Het onderzoek naar het formulier in de stedelijke oorkonden heeft inzicht gegeven in de evolutie van het stedelijke dictaat en de ontplooiing van redactionele activiteit door de ambtelijke redacteuren. In de loop van de dertiende/veertiende eeuw hebben zich ingrijpende dictaatwijzigingen voorgedaan, die gekoppeld kunnen worden aan specifieke stadsklerken.<sup>57</sup> De eerste stadsklerk van Den Bosch, Daniel, *clericus opidi de Buscoducis*, is verantwoordelijk voor het ontwerp van de nieuwe structuur in de stedelijke oorkonden die van 1292 tot en met 1325/26 gehandhaafd blijft. Spierings heeft de invoering van deze nieuwe dictaatstructuur in 1292 verbonden aan de komst van een nieuwe stadsklerk,<sup>58</sup> maar dit is onhoudbaar gebleken. Paleografisch onderzoek heeft immers uitgewezen dat Daniel onafgebroken en alleen werkzaam is vanaf 1281.

In het eerste kwart van de veertiende eeuw is een toenemende versobering én standaardisatie merkbaar in de oorkonden van de vrijwillige rechtspraak, tot uiteindelijk vanaf december 1326 echt sprake is van een dwingend opgelegd dictaat, waar niemand meer van afwijkt. Deze dictaatomslag bestaat uit een overgang van het subjectieve 'nos scabini de Buscoducis' ('wij schepenen van 's-Hertogenbosch'), naar een objectieve formulering met de betreffende persoon van de rechtshandeling voorop en de schepenen achteraan als getuigen van de rechtshandeling. Deze ingrijpende dictaatwisseling heeft niet, zoals Spierings veronderstelt, abrupt plaatsgevonden in 1326, maar is het resultaat van een proces dat al ingezet is in 1309 in de oorkonden met betalingsbeloften.<sup>59</sup> Dit nieuwe dictaat is een zeer sterk ingeburgerd, gefossiliseerd formulier, want vanaf 1327

zijn er in de tienduizenden transportoorkonden slechts enkele afwijkingen aangetroffen. Dit is het gevolg van het Bossche procédé bij de uitvaardiging van de transportoorkonden, waar de ingrossatoren van de stedelijke secretarie op basis van de stenografische registratie in het Bosch' Protocol de rechtshandelingen 'in grosso', op perkament uitschrijven.

Deze evolutie naar een versteend formulier is echter alleen merkbaar bij de oorkonden van de vrijwillige rechtspraak. In de andere oorkonden die door het stadsbestuur uitgevaardigd worden, zoals bijvoorbeeld statuten voor de gilden, schuldbrieven, arbitrale uitspraken, vidimussen etc. vindt een geheel andere omslag plaats, namelijk de overschakeling van het Latijn naar de volkstaal.

Terwijl de stad vanaf het eind van de dertiende eeuw vanuit diverse beoorkondingsmilieus stukken in de volkstaal ontvangt, zij zelf samen met Leuven in 1313 deelneemt aan een volkstalige beoorkonding en er vanaf 1318 sprake is van een intensivering van de binnenkomende stroom volkstalige documenten, blijft de stedelijke secretarie in alle uitgaande oorkonden van het stadsbestuur vooralsnog hardnekkig vasthouden aan het Latijn. Zowel de intern-stedelijke verordeningen en reglementen als de Meierijse aangelegenheden zijn tot en met 1330 in het Latijn opgesteld. Onder deze categorie vallen de statuten van het smedenambacht van Den Bosch uit 1302, de keur van het ambacht van de Bossche schoenmakers en leerlooiers (uitgevaardigd in 1304 samen met schout en schepenen met een enkele volkstalige insluiting) en de regeling die de schepenen van Den Bosch in 1315 uitvaardigen voor het heemraadschap te Empel.<sup>60</sup> Nog in 1321 wordt de stedelijke ordonnantie op het laken in het Latijn opgesteld, evenals de door het stadsbestuur uitgevaardigde keur van de slaggers uit 1327 en de bevestiging van de statuten van de smeden door schout en stadsbestuur in 1330.<sup>61</sup> Ook voor de betalingsbelofte die schepenen, gezworenen en burgers in 1326 aan de hertog doen in ruil voor de toegestane accijnzen, kiest men het Latijn.<sup>62</sup>

De eerstvolgende oorkonde na 1330, uitgevaardigd door schepenen, gezworenen, rentmeesters, dekens van de ambachten en een deel van de goede knapen, dateert pas uit 1348.<sup>63</sup> We missen dus oorkonden uit de cruciale jaren 1331-1347. Wel is er een oorkonde overgeleverd uit 1336 waarin schepenen, gezworenen, raad en de gemene stad zich in het Middelnederlands tot de hertog van Brabant richten, maar hier is iets bijzonders aan de hand. Dit is de allereerste volkstalige oorkonde, op naam van het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch.<sup>64</sup> Deze oorkonde is de pendant van de hertogelijke oorkonde, waarin de hertog een aantal bestuursmaatregelen neemt die de verhouding tussen het Bossche patriciaat en de ambachten fundamenteel verandert ten nadele van het stedelijk patriciaat.<sup>65</sup> Hij maakt een eind aan het coöptatierecht van de schepenen en trekt de benoeming naar zich toe, stelt hun ambstermijn op één jaar, voert de functie van twee rentmeesters in en verleent de ambachten bevoegdheden op financieel terrein. Beide oorkonden vertonen een sterke dictaatverwantschap, zijn door dezelfde persoon geschreven die *niet* voor de stedelijke secretarie werkt, zodat het niet waarschijnlijk is dat het stadsbestuur deze oorkonde opgesteld heeft. We hebben hier te maken met een letterlijk door de hertog opgelegd dictaat, zodat we deze Middelnederlandse oorkonde van het stadsbestuur uit 1336 niet kunnen beschouwen als het eerste volkstalige product van het stadsbestuur.

Terwijl de eerste oorkonde in de volkstaal, uitgevaardigd door het stadsbestuur, pas dateert uit 1348, en niet uit 1336, zijn er vanaf de jaren dertig van de veertiende eeuw

al wel enkele oorkonden in het Middelnederlands die typologisch gezien van andere aard zijn. Zo is er een objectief gestelde oorkonde overgeleverd, waarin ten overstaan van de schepenen van Den Bosch een procureur aangesteld wordt en in 1338 duikt de eerste stedelijke schuldbrief op in de volkstaal.<sup>66</sup>

De omschakeling van de volkstaal in de oorkonden van het stadsbestuur kan bijgevolg gesitueerd worden in de jaren dertig van de veertiende eeuw, met een definitieve keuze door de stedelijke administratie voor het Middelnederlands vanaf 1348.

Geheel tegen deze tendens in gaat de taalvoering in de stedelijke vonnisboeken. Daar vindt een uitzonderlijke omslag in de tegenovergestelde richting plaats, met een ontwikkeling van het Middelnederlands naar het Latijn. Vanaf 1366 tot en met 1419 zijn de optekeningen in de vonnisboeken in het Nederlands, maar vanaf 1390 zien we Latijnse glossen verschijnen. Bij vele Latijnse woorden en namen wordt het Middelnederlandse equivalent tussen de regel bijgeschreven. In 1420 leidt dit tot de algehele overschakeling naar een optekening in het Latijn. Aan deze curieuze omslag ligt hoogstwaarschijnlijk het verlangen ten grondslag om de informatie in de diverse samenhangende oorkonden en registers te stroomlijnen om tot een meer efficiënte afhandeling van de juridische procedures te komen. Zowel de Bossche transportoorkonden als de schepenprotocollen waren immers in het Latijn. De hardnekkige handhaving van het Latijn in het Bosch Protocol, de transportoorkonden en uiteindelijk in de vonnisboeken is een rechtstreeks gevolg van de dominante positie van het notariaat binnen alle geledingen van de stedelijke secretarie. Nog in 1552 zou de stad een ordonnantie uitvaardigen die het gebruik van het Latijn in dit type oorkonden zou verbieden.<sup>671</sup>

Nemen we de gehele stedelijke administratie van Den Bosch onder de loep en de gesignaleerde verschuivingen in het taalgebruik, met zowel een omslag naar de volkstaal als naar het Latijn, dan lijkt de vervanging van het Latijn in de jaren dertig van de veertiende eeuw in de oorkonden van het stadsbestuur een rechtstreeks gevolg van de participatie van nieuwe bevolkingslagen aan het stadsbestuur. Juist in de periode waarin de ambachtsgilden financiële inspraak en controle verwerven en medebevoegdheid bij de regelingen over de gemene gronden, namelijk in 1336, ontstaan de eerste door de stad uitgevaardigde oorkonden in de volkstaal. De veertiende-eeuwse democratisering golf draagt indirect bij aan het vastleggen van informatie in de volkstaal en verschaft het stadsbestuur een instrument tot directe communicatie met de burgers en de steeds uitdijende groep instellingen binnen het stedelijk territorium. In dit verband kan het niet op toeval berusten dat de laatste vertaalslag van het Latijn naar de volkstaal in Den Bosch in de zestiende eeuw juist in die oorkonden en registers plaatsvindt, die een belangrijke administratieve rol vervullen binnen het interne juridisch systeem.

## **8. Ontstaan, ontwikkeling en organisatie van de stedelijke secretarie**

De eerste vier decennia van de dertiende eeuw is de stedelijke beoorkonding nog in een embryonale fase. In 1259 oorkondt het stadsbestuur van Den Bosch, dat in 1238 al een eigen zegel heeft, voor het eerst geheel zelfstandig. Datzelfde jaar bezegelen de

---

<sup>1</sup> Tilburg, UB, Brabantica-collectie, hs. nr. II, 77 (kroniek van de stad 's-Hertogenbosch (1100-1623) fol. 63. Van Synghel, 'Urban Diplomats', 533.

schepenen ook voor het eerst met individuele schepenzegels. De eerste scribenten kunnen te 's-Hertogenbosch gelokaliseerd worden vanaf 1271. Pas tien jaar later functioneert de stedelijke secretarie, de instelling waar één of meerdere personen ten behoeve van het stadsbestuur ambtelijke documenten uitvaardigen, met zekerheid. Vanaf 1281 is de eerste echte stadsklerk Daniel aan het werk en blijft de secretarie ononderbroken in bedrijf.<sup>68</sup> De opkomst van stedelijke scribenten en de oprichting van een secretarie vindt in Den Bosch aantoonbaar later plaats dan in de Duitse en Vlaamse steden,<sup>69</sup> maar loopt in de pas met de ontwikkelingen in de Brabantse, Hollands/Zeeuwse en Oost-Nederlandse steden. In het graafschap Holland en Zeeland is de opkomst van stedelijke scribenten en secretarieën geconcentreerd in het laatste kwart van de dertiende eeuw, met Dordrecht als vooruitgeschoven post.<sup>70</sup> Ook in de Oost-Nederlandse steden beschikt men vanaf het laatste kwart van dertiende eeuw over stadsschrijvers.<sup>71</sup> Te Utrecht daarentegen dateren de eerste vermeldingen pas uit 1329 en 1330.<sup>72</sup> Een adequate vergelijking met de situatie in Brussel, Leuven en Antwerpen wordt bemoeilijkt bij gebrek aan studies naar het ontstaan van de secretarie.

Het schrijfambt van Den Bosch wordt aanvankelijk door de hertog verpacht en komt pas in de loop van de vijftiende eeuw in handen van het stadsbestuur. Het aantal scribenten vertoont in de eerste helft van de veertiende eeuw op jaarbasis geen progressieve lijn, maar fluctueert tussen de één en vier. Een verklaring voor deze schommelingen ligt mogelijk in het semi-permanent karakter van de functie, die nog geen volledige dagtaak in beslag neemt, en in de niet te doorgronden persoonlijke situatie van de pachters van het schrijfambt, die zelf beslissen of ze al dan niet een deel van het werk uitbesteden. In de eerste helft van de veertiende eeuw kent de secretarie vrijwel permanent een eenmansbezetting. Vanaf 1356 tot en met 1365 is er nagenoeg continu een dubbele bezetting ten behoeve van de ingrossering, en van 1366 tot en met 1389 zijn twee stadsklerken doorlopend belast met de ingrossering en registratie. Hun activiteiten zijn ten laatste in 1383 geformaliseerd in het verpachtingscontract van het stedelijk schrijfambt. Na een eerste kortstondige bezetting van de secretarie in 1390/91 door drie personen volgt in 1394 de definitieve uitbreiding. Spoedig daarna, met zekerheid in 1398, heeft de stad vier vaste klerken tot haar beschikking, en in 1402 wordt er nog een vijfde stadsklerk aan toegevoegd. Het aantal stadssecretarissen, zoals zij in de vijftiende eeuw genoemd worden, belooft van 1407 tot en met 1419 minimaal vier, in 1421/22 zes en van 1423 tot en met 1432 zonder onderbreking vijf. Daarna blijft de secretarie tot het midden van de vijftiende eeuw officieel bemand door vier stadssecretarissen. Zij maken gebruik van een contingent scribenten die zowel op reguliere als op incidentele basis aan de ambtelijke schrijfproductie deelnemen.

De secretarie doorloopt in de veertiende eeuw een proces van groeiende functionele differentiatie. Een eerste specialisatie voltrekt zich in de periode 1383-1398 op het terrein van de financiële boekhouding. In 1383 zijn nog twee stadsklerken verantwoordelijk voor alle administratieve taken. De uitbreiding van dit duo tot een consortium van vier in het laatste decennium van de veertiende eeuw gaat hand in hand met een opsplitsing van taken. De stadsklerk die in 1399 de rekeningen schrijft is nog slechts bij uitzondering actief als ingrossator en ontbreekt zelfs geheel als registrator in de schepenenprotocollen en vonnisboeken. Deze stadsklerk met financiële verantwoordelijkheid opereert op het eind van de vijftiende eeuw als een aparte klerk naast de stadssecretarissen.

Een tweede taakverschuiving vindt plaats op het terrein van de ingrossering en registratie in de eerste helft van de vijftiende eeuw. De stadsklerken gaan zich concentreren op de registratie en dragen een aanzienlijk deel van het ingrosseringswerk over aan anderen. Dit verklaart ook de excessieve toename van het aantal ingrossatoren en de toenemende inschakeling van scribenten die slechts incidenteel administratieve taken verrichten. Uiteindelijk leidt dit tot een bijzondere positie voor één van de ingrossatoren, die als een soort souschef onder de stadssecretarissen functioneert. Deze taakverschuiving loopt parallel aan de introductie van de benaming ‘secretarius’ in plaats van het tot dan toe gangbare ‘clerk’, de opkomst van de signering van transportoorkonden en een nieuw type betalingsdorsaal in de stedelijke oorkonden. De laatste twee elementen wijzen op een steeds effectievere controle door de stadssecretarissen en professionalisering van het ambtelijke apparaat. Een absoluut noodzakelijk en onvermijdelijk proces, wanneer men bedenkt dat het ingrosseringsapparaat in de eerste helft van de vijftiende eeuw bepaalde jaren uit zestien, achttien, twintig en eenentwintig personen bestaat.

Niettegenstaande deze doorgevoerde functiedifferentiatie kent de stedelijke secretarie slechts één enkele schrijfkamer, die van 1420 tot 1429 tijdelijk gesplitst wordt. Hiermee neemt de Bossche secretarie een unieke positie in die verschilt van de hiërarchisch geordende Brusselse, Antwerpse en Leuvense secretarie met meerdere schrijfkamers. De analyse van het voorhanden zijnde bronnenmateriaal leidt tot de conclusie dat, met uitzondering van de financiële verantwoording, de administratieve taken door alle stadssecretarissen in gezamenlijkheid worden uitgevoerd en geen van hen in het bijzonder belast is met de stedelijke representatie. Met die organisatiestructuur wijkt Den Bosch af van de andere grote Brabantse secretarieën en de Gentse. Aansluiting kan wel gevonden worden bij de organisatie van de secretarie van Haarlem in de eerste helft van de vijftiende eeuw, waar evenmin een onderlinge taakafbakening is tussen de drie stadsklerken. Pas in 1442 wordt daar een verschil in emolumenten aangebracht en ontwikkelt één van de klerken zich tot het feitelijke hoofd van de secretarie.<sup>73</sup>

Welke rol de stadssecretarissen gespeeld hebben bij de cartularisatie (het opmaken van cartularia) of de stedelijke historiografie blijft in het ongewisse. In tegenstelling tot andere Brabantse steden als Antwerpen, Brussel en Leuven met een veertiende-eeuwse cartulariaproductie,<sup>74</sup> is in Den Bosch het vijftiende-eeuwse Rood Privilegeboek het oudste cartularium.<sup>75</sup> Paquay heeft het oudste gedeelte van dit stedelijk cartularium gedateerd rond ca. 1430/40 en bij die gelegenheid tevens de hardnekkige mythe over de eedaflegging door de Brabantse hertogen op de canonplaat naar het land der fabelen verwezen.<sup>76</sup> Het manuscript is geschreven in boekschrift en voorzien van penversieringen en vergrote ingekleurde initialen die soms verguld zijn. Paleografisch onderzoek heeft evenwel geen identificatie van deze schrijfhand opgeleverd. Het is theoretisch gezien mogelijk dat we hier een scriptor van de secretarie aan het werk zien, ook al kunnen we de hand niet linken aan een van de secretariehanden. Scribenten beheersen immers meerdere schriftsoorten en kunnen moeiteloos overschakelen van het cursieve oorkonden- en registerschrift naar het mooie geposeerde boekschrift.<sup>77</sup> Een andere mogelijkheid is de uitbesteding van deze schrijfkus én de verluchting door het stadsbestuur aan een schrijfatelier in de stad. We kunnen daarbij denken aan de Broeders van het Gemene Leven, die zich in 1424 in Den Bosch vestigen en over een scriptorium beschikken dat op contractbasis zorgt voor het kopiëren, verluchten en binden van

manuscripten. Hun productieatelier wordt vanaf 1430 door de Broederschap ingeschakeld voor schrijf- en bindopdrachten. Volgens Van den Oord is het scriptorium van de Broeders het enige in de directe omgeving van Den Bosch dat systematisch voor derden heeft gewerkt en zowel binnen als buiten de stad een behoorlijke uitstraling kende.<sup>78</sup> Ook de Wilhelmiëten zijn de verluchtungskunst meester, maar de overgeleverde manuscripten dateren pas van na de vervaardiging van het Rood Privilegeboek.<sup>79</sup> Of het birgittinessenklooster Mariënwater te Rosmalen voor de verluchting van het stedelijke cartularium in aanmerking komt is de vraag, aangezien de handschriften van dit klooster uit de tweede helft van de vijftiende eeuw een vrij specifieke decoratiegroep vormen, die afwijkt van de decoratie in het Rood Privilegeboek.<sup>80</sup>

De vrij late cartularisatie in Den Bosch houdt mogelijk verband met het tijdstip van overbrenging van de stedelijke oorkonden. Pas in 1399 worden de privileges samen met de zegelstempels van het stadhuis naar de Sint-Janskathedraal overgebracht, waardoor het stadsbestuur de directe toegang verliest en de raadpleging van de benodigde stukken omslachtiger wordt.<sup>81</sup> Voor de opening van de ‘comme’ of kist zijn namelijk vier sleutels benodigd, in het bezit van schepenen, gezworenen, raadslieden en de dekens van de ambachten. Het is dan ook niet verwonderlijk dat men besluit tot de vervaardiging van een manuscript, dat een handzaam overzicht biedt van de voor de stad belangrijke oorkonden.

Eenzelfde late ontwikkeling zien we op het gebied van de stedelijke historiografie. Pas in de zestiende eeuw start de stedelijke historiografische traditie met de kroniek van stadssecretaris Petrus de Os.<sup>82</sup> De afwezigheid van ook maar enig historiografisch werk in Den Bosch in de veertiende en vijftiende eeuw is opmerkelijk te noemen in het licht van de productie in andere middeleeuwse steden.<sup>83</sup> De Leuvense stadsklerk Jan Caligator schreef al rond 1350 een verloren gegane Latijnse vorstenspiegel voor de hertog van Brabant. Te Antwerpen is de veertiende-eeuwse literaire productie indrukwekkend te noemen, met als boegbeeld uiteraard de veertiende-eeuwse stadsklerk Jan van Boendale, die in opdracht van schepenen Willem Bornecolve de Brabantsche Yeesten schreef. De Brusselse stadspensionaris Petrus de Thimo werkte het plan uit om de Yeesten van een actueel vervolg te voorzien. Hij verzamelde de historische informatie bij onder meer de hertogelijke secretaris Emond de Dynter en droeg het materiaal over aan een kapelaan om het in verzen om te zetten. De stad Brussel liet na afronding van het manuscript in 1441 de volledige tekst transcriberen tot een mooie leesbare codex. De Dordtse stadsklerk Melis Stoke schrijft begin veertiende eeuw in zijn hoedanigheid als klerk van de grafelijke kanselarij van Holland/Zeeland de Rijmkroniek van Holland. Te Leiden kopiëren twee stadsklerken literaire werken, waarvan er enkele vermeld worden op de boekenlijst van Philips van Leiden in 1372. Het vervullen van een administratieve functie weerhoudt scribenten er dus niet van zich met het literaire genre in te laten, zoals ook blijkt uit de sterke traditie van de ‘Stadtchronistik’ in de Duitse steden. Vanaf de veertiende eeuw treden de leden van de stedelijke kanselarij daar op als auteurs van teksten in de volkstaal.<sup>84</sup>

De late opkomst van stedelijke cartularia en historiografie impliceert uiteraard niet dat er in Den Bosch buiten het ambtelijke milieu al niet lang voor de vijftiende eeuw handschriften geproduceerd zijn, al is deze productie hoofdzakelijk van religieus-liturgische aard.<sup>85</sup> Een mooi voorbeeld daarvan is het Mirakelboek, dat ontstaan is in het kader van de Mariaverering in de Sint-Jan.<sup>86</sup> De optekening van 461 van de ca. 500 wonderverhalen is door de uitgevers op paleografische gronden met een ruime marge



gedateerd in het laatste kwart van de veertiende of het eerste kwart van de vijftiende eeuw en geen van de betrokken scribenten is geïdentificeerd. Paleografisch onderzoek van het Mirakelboek bracht aan het licht dat één van de mirakelschrijvers niemand minder dan de Bossche stadsklerk, Adam van Mierde, is.<sup>87</sup> Deze identificatie bewijst niet alleen de mobiliteit van scribenten binnen het stedelijke milieu, maar levert bovendien een nieuwe terminus ante quem op voor de datering van dit gedeelte van het handschrift. Van Mierde overleed immers op 25 maart 1403.

Tot en met de eerste helft van de vijftiende eeuw doet de stad massaal een beroep op de clerus voor het vervullen van de administratieve functies. Doorgaans betreft het hier clerici, en slechts in vier gevallen priesters. De aanstelling van de eerste universitair geschoolde stadsklerk in 1397 vormt de aanzet tot een onomkeerbaar proces in de verhoging van het scholingsniveau. In de eerste decennia van de vijftiende eeuw maakt een groeiend aantal academici deel uit van het stadssecretariaat. Vanaf 1433 tot het eind van de jaren negentig is altijd de helft van de stadssecretarissen academisch geschoold. Het stadsbestuur schroeft het scholingsniveau vanaf 1497 weer op door de aanstelling van een derde academicus (op vier) en in 1510 beschikt men over een geheel academisch gevormde secretarietop. Pas rond 1550 komt - in afwijking van Leuven en Antwerpen - aan de intellectuele upgradering een einde, hoogstwaarschijnlijk ten gevolge van de instelling van het pensionarisambt.

De notarissen die er kort na de vestiging van het notariaat in Den Bosch in slagen zich in het ambt van stadsklerk te manoeuvreren, zijn de gehele veertiende eeuw vrijwel zonder enige uitzondering gelieerd aan het Bossche patriciaat. Pas met de komst van notaris Swertinc de Huxaria eind veertiende eeuw is voor het eerst een stadsklerk werkzaam die niet uit het Bossche circuit afkomstig is. Mogelijk heeft zijn alom erkende financiële expertise, in combinatie met zijn kwalificatie als notaris en een eventuele aanbeveling door de stadsklerk Van Mierde, de doorslag gegeven bij zijn aanstelling. Ook wanneer zich voor de aanstelling van de secretarissen een nieuw selectie criterium aandient in de vorm van academische vorming, blijkt dit geen schiftingselement te zijn. Het bezit van een universitaire graad vormt mogelijk een pre, maar is zeker geen absolute voorwaarde bij de verwerving van een secretariepost. Het leidt hoogstens tot de toevoeging van een nieuwe component aan het al voorhanden zijnde sociaal arsenaal.<sup>88</sup> Dat de kracht van het familienetwerk voor een kandidaat-stadssecretaris zelfs van doorslaggevend belang kan zijn voor een succesvolle afronding van de sollicitatieprocedure, blijkt uit de benoeming van een aantal vijftiende-eeuwse secretarissen.<sup>89</sup> Ook bij de benoeming van notaris Rutgerus de Arkel als stadssecretaris komt het belang van de juiste connecties in relatie tot gebleken persoonlijke geschiktheid duidelijk aan het licht.<sup>90</sup> Het familienetwerk vormt zonder twijfel een van de belangrijkste fundamenten waar een potentiële stadssecretaris zijn aspiraties kan op schragen. De stad beschikt met de prestigieuze, elitaire Onze Lieve Vrouwe Broederschap over een ideale locatie voor het aangaan en bestendigen van relaties. Dankzij de frequente bijeenkomsten vormt de Broederschap een raamwerk, dat functioneert als een machtsmakelaar. Door geregelde informatieuitwisseling in informele sfeer worden de 'leading families' als eerste in staat gesteld hun netwerken te activeren bij een eventuele vacature en beschikken gegadigden voor een secretariepost over een ideaal podium om een lobby op touw te zetten bij de bestuurlijke top van Den Bosch.

In het laatste kwart van de veertiende eeuw bezet het notariaat in Den Bosch alle secretarieposten, en in de eerste helft van de vijftiende eeuw vijftig procent en meer. Deze dominante positie is in vergelijking met de Duitse en de Vlaamse stedelijke secretarieën uitzonderlijk. In Ieper, Gent en Brugge worden notarissen wel ingeschakeld voor specifieke opdrachten, maar brengen ze het vrijwel nooit tot de fulltime functie van stadssecretaris. De interactie tussen het notariaat en de stedelijke secretarie van Den Bosch is zowel op het hoogste niveau van de stadsklerken en stadssecretarissen als in de lagere echelons bij de ingrossatoren aantoonbaar groter dan in de berekeningen van Van den Bichelaer. De inschakeling van het notariaat door het stadsbestuur is te karakteriseren als een operatie waarbij het mes aan twee kanten snijdt. Enerzijds vormt het notariaat voor het stadsbestuur een aantrekkelijke partij, want de notarissen zijn hooggekwalificeerde, competente krachten. Als schrijvers van notariële akten zijn zij uitermate goed vertrouwd met het oorkondenwerk. Ook zijn er inhoudelijk raakvlakken op het terrein van de beoorkonding. Anderzijds maken notarissen van de gelegenheid gebruik om via de secretarie extra inkomsten te verwerven. Het notariaat was immers slechts een nevenfunctie en geen volwaardig beroep. Ook komen ze in de positie van het stadssecretariaat tevens in aanmerking voor extra schrijfp opdrachten van particulieren en instellingen, een niet te versmaden bron van inkomsten.

Het ambt van stadsklerk, -secretaris of -pensionaris biedt in vele middeleeuwse steden de mogelijkheid tot doorstroming naar een nog aantrekkelijker functie, zowel intern als extern. In tegenstelling tot hun Leuvense en Antwerpse confraters vertonen de Bossche stadsklerken en -secretarissen in de veertiende en vijftiende eeuw echter weinig tot geen interne of externe mobiliteit. Hun loopbaantraject blijft beperkt tot het Bossche circuit en slechts enkelen verruilen hun secretarispost voor het schepenambt of een functie als rentmeester of laagschout. Tot in de zestiende eeuw beschouwen zij hun functie als het hoogte- en eindpunt van hun carrière, een contrast met de beroepsmobiliteit van het Leuvense en Antwerpse ambtenarencorps. De geringe doorstroming in Den Bosch wordt in de hand gewerkt door de intrinsieke aantrekkelijkheid van het secretarisschap, dat tot het midden van de zestiende eeuw ook de griffiers- en de pensionarisfunctie omvat, de afgelegen positie ten opzichte van de centrale instellingen in het zuiden van het hertogdom, het mogelijke gebrek aan een zuiver juridische academische vorming en de taalbarrière van het Frans.<sup>91</sup>

Zowel onder het indirecte verpachtingsstelsel als onder het directe benoemingsstelsel vormt de kracht van het familiale raamwerk één van de belangrijkste factoren bij de verwerving van een positie op de stedelijke secretarie. Andere kwalificaties, zoals een notariële bevoegdheid, een geestelijke status of een universitaire graad, lijken van additioneel belang. Den Bosch rekruteert de stadsklerken en -secretarissen voornamelijk uit het eigen circuit. Uit het benoemingspatroon blijkt dat outsiders nagenoeg geen toegang verkrijgen tot het secretarisambt, dit in tegenstelling tot de Duitse steden, die vaak stadsklerken van buitenaf aantrekken en de leiding van de stedelijke secretarie toevertrouwen aan vakmensen van buitenaf met het oog op het vermijden van loyaliteitsconflicten. Ook te Leuven en Antwerpen zijn er secretarissen van buiten de stad actief, evenals te Brussel, waar men stadsklerken aanzocht uit de landelijke regio's.

## Besluit

Het diplomatisch-paleografisch onderzoek van de middeleeuwse bronnen van 's-Hertogenbosch heeft geleid tot opzienbare resultaten. Voor het eerst is het mogelijk om door te dringen tot de kern van de stedelijke secretarie en zijn gefundeerde uitspraken mogelijk over het ontstaan, de organisatie en de ontwikkeling van dit ambtelijk orgaan. De aanwezigheid van lokale scribenten is aangetoond voor de jaren zeventig van de dertiende eeuw alsmede het bestaan van de secretarie in 1281, en de omvang van het hele apparaat tot ca. 1450 is gereconstrueerd. De identiteit van vele betrokken scribenten en stadsklerken/-secretarissen is achterhaald, alsmede de organisatorische structuur, de functiedifferentiatie, de professionalisering, het taalgebruik, de interactie tussen de secretarie en andere instellingen, het evoluerend scholingsniveau, de rol van het notariaat, de mechanismen die een rol spelen bij de rekrutering, het carrièreverloop en het proces van de ambtelijke verschriftelijking. Deze methode stelde ons ook in staat het notariële korps, dat actief zou zijn voor de stedelijke secretarie, met een aantal notarissen uit te breiden en in bepaalde gevallen zelfs te reduceren. Bovendien blijkt de verwevenheid van het notariaat met het stadssecretariaat in zijn volle dimensie nog sterker dan tot nu toe aangenomen. Gezien de vruchtbare onderzoeksresultaten is voortzetting van deze studie tot de creatie van het pensionarisambt in Den Bosch 1552 een desideratum.

---

\* Dit artikel is een bewerking van de lezing, gehouden voor de Mediëvistening Brabant op 18 januari 2006.

<sup>1</sup> Dit dissertatieonderzoek werd op 7 september 2006 verdedigd aan de Universiteit Leiden (promotor prof. dr. W.P. Blockmans). Voor de handelseditie van het proefschrift, zie G. Van Syngel, *Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis*. *De stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450*. *Middeleeuwse studies en bronnen CI* (Hilversum 2007).

<sup>2</sup> Zie het discussieschema, opgemaakt voor het Congres van de Commission internationale de Diplomatie over de stedelijke diplomatiek in Europa: W. Prevenier, 'Avant-propos' in: W. Prevenier & Th. de Hemptinne ed., *La diplomatie urbaine en Europe au moyen âge. Actes du congrès de la Commission internationale de Diplomatie, Gand, 25-29 août 1998* (Leuven en Apeldoorn 2000) IX-XI.

<sup>3</sup> W. Stein, 'Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter' in: *Beiträge zur Geschichte vornehmlich Kölns und der Rheinlande. Zum achtzigsten Geburtstag Gustav von Mevissens dargebracht von dem Archiv der Stadt Köln* (Köln 1895) 27-70. E. Kleeberg, 'Stadtschreiber und Stadtbücher in Mühlhausen in Thüringen vom 14.-16. Jahrhundert, nebst einer Übersicht über die Editionen mittelalterlicher Stadtbücher', *Archiv für Urkundenforschung* (1909) II 407-490. F. Arnecke, *Die Hildesheimer Stadtschreiber bis zu den ersten Anfängen des Syndikats und Sekretariats, 1217-1443* (Marburg 1913). A. Schmidt, 'Die Kanzlei der Stadt Erfurt bis zum Jahre 1500', *Mitteilungen des Vereins für die Geschichte und Altertumskunde von Erfurt* 40-41 (1921) 1-88. S.H. Steinberg, *Die Goslarer Stadtschreiber und ihr Einfluss auf die Ratspolitik bis zum Anfang des 15. Jahrhunderts* (Goslar a. H. 1933). K.H. Rexroth, *Die Anfänge der Konstanzer Stadtschreiberamtes und der Deutschen Urkundensprache* (Marburg 1958) en Idem, 'Die Entstehung der städtischen Kanzlei in Konstanz. Untersuchungen zum deutschsprachigen Urkundenwesen des dreizehnten Jahrhunderts', *Archiv für Diplomatik* 5/6 (1959-1960) 202-307. E. Pitz, *Schrift- und Aktenwesen der städtlichen Verwaltung im Mittelalter. Köln-Nürnberg-Lübeck*. Beitrag zur vergleichenden Städteforschung und zur spätmittelalterlichen Aktenkunde Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln XLV (Köln 1959). G. Burger, *Die Südwestdeutschen Stadtschreiber im Mittelalter* (Böblingen 1960). E. Breiter, *Die Schaffhauser Stadtschreiber. Das Amt und seine Träger von den Anfängen bis 1798* (Winterthur 1962). K.-O. Ambrohn, *Verwaltung, Kanzlei und Urkundenwesen der Reichsstadt Regensburg im 13. Jahrhundert*. Münchener Historische Studien, Abteilung Geschichtliche Hilfswissenschaften VI (Kallmünz über Regensburg 1968). F. Thiele, *Die Freiburger Stadtschreiber im Mittelalter*. Veröffentlichungen aus dem

---

Archiv der Stadt Freiburg im Breisgau 13 (Freiburg im Breisgau 1973). Ook in Oostenrijk verschenen meerdere studies over het stedelijk oorkondewezen, zie P. Csendes, 'Anfänge des städtischen Urkundenwesens in Österreich' in: *La diplomatie urbaine*, 93-99. Voor een recent overzicht van de stand van het onderzoek in Duitsland zie P. Hoheisel, *Die Göttinger Stadtschreiber bis zur Reformation. Einfluss, Socialprofil, Amtsaufgaben*. Studien zur Geschichte der Stadt Göttingen 21 (Göttingen 1998) 1-4.

<sup>4</sup> *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)*. H.P.H. Camps ed. ('s-Gravenhage 1979) XXVII-XXVIII.

<sup>5</sup> *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*. A.C.F. Koch [en] J.G. Kruisheer ed., 4 dln. ('s-Gravenhage, Assen en Maastricht 1970-1997).

<sup>6</sup> Voor een volledige publicatielijst van Kruisheer tot en met 1998, zie D.P. Blok e.a. ed., *Datum et actum Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag*. Publicaties van het Meertens Instituut 29 (Amsterdam 1998) 451-455. Daarna verscheen nog Jaap G. Kruisheer, 'Entstehungs- und Überlieferungsforschung und Urkundenedition. Bemerkungen anlässlich des neuen 'Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299'' in: K. Gärtner ed., *Skripta, Schreiblandschaften und Standardisierungstendenzen. Urkundensprachen im Grenzbereich von Germania und Romania im 13. und 14. Jahrhundert. Beiträge zum Kolloquium vom 16. bis 18. September 1998 in Trier* (Trier 2001) 647-658. J.W.J. Burgers, *De paleografie van de documentaire bronnen in Holland en Zeeland in de dertiende eeuw*, 3 dln. Schrift en schriftdragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen. Paleografie, codicologie, diplomatiek I (Leuven 1995). E.C. Dijkhof, *Het oorkondewezen van enige kloosters en steden in Holland en Zeeland 1200-1325*, 2 dln. Schrift en schriftdragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen. Paleografie, Codicologie, Diplomatiek III (Leuven 2003). J.W.J. Burgers, 'De invoering van het Nederlands in de dertiende-eeuwse documentaire bronnen in Holland en Zeeland', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 112 (1996) 129-150'. E.C. Dijkhof, 'Zegelen in Middelburg. Beoorkondiging, bezegeling en institutionele ontwikkeling in Middelburg in de dertiende en het eerste kwart van de veertiende eeuw', *Archief van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1992) 57-87'. J.W.J. Burgers en E.C. Dijkhof, *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht, 1283-1287*. Apparaat voor de geschiedenis van Holland 11 (Hilversum 1995). J.W.J. Burgers, E.C. Dijkhof en J.G. Kruisheer, 'De doordringing van het schrift in de samenleving in Holland en Zeeland tijdens graaf Floris V' in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij ed., *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de 13de eeuw* (Utrecht 1996) 191-211.

<sup>7</sup> J. Mosmans, 'Adam van Mierd en het Bossche Kapittel', *Bossche Bijdragen* 1 (1917) 151-170. Idem, 'De middeleeuwse notarissen te 's-Hertogenbosch', *Bossche Bijdragen* 6 (1923-1924) 136-196. Idem, 'Het zegelen van Bossche schepenakten', *Taxandria* (1940) 218-222.

<sup>8</sup> F.W. Smulders, 'Over het schepenprotocol', *Brabants Heem* XIX (1967) 159-165.

<sup>9</sup> M.H.M. Spierings, *Het schepenprotocol van 's-Hertogenbosch (1367-1400)* (Tilburg 1984).

<sup>10</sup> *ONB* I, nr. 783.

<sup>11</sup> Spierings, *Het schepenprotocol van 's-Hertogenbosch*, 95. Voor de tekst van de verpachting, zie 's-Hertogenbosch, SA, ORA, inv. nr. R 1176, fol. 294v. Editie bij G. Van Synghel, *Het Bosch' Protocol. Een praktische handleiding*. Werken met Brabantse bronnen 2 ('s-Hertogenbosch 1993) 82-83 (met afbeelding en vertaling).

<sup>12</sup> Spierings, *Het schepenprotocol van 's-Hertogenbosch*, 91.

<sup>13</sup> B.C.M. Jacobs, *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629. De bestuursorganisatie van een Brabantse stad*. Brabantse Rechtshistorische Reeks 1 (Assen en Maastricht 1986).

<sup>14</sup> Jacobs, *Justitie en politie*, 83.

<sup>15</sup> A.H.P. van den Bichelaer, *Het Bossche notariaat in de middeleeuwen (1317-1531)* (onuitgegeven doctoraalscriptie Nijmegen 1989).

<sup>16</sup> Zie bijvoorbeeld de vervaardiging van de lijst van stadsschrijvers te Deventer op basis van de stadsrekeningen door J.F. Benders, *Bestuursstructuur en schriftcultuur. Een analyse van de bestuurlijke verschriftelijking in Deventer tot het eind van de 15de eeuw*. Publicaties van de IJsselacademie nr. 173 (Kampen 2004) 318-326. Ook Rogghé maakt dankbaar gebruik van de uitgegeven Gentse stadsrekeningen bij zijn onderzoek naar de Gentse stadsklerken, zie P. Rogghé, 'De Gentse klerken in de XIV<sup>e</sup> en XV<sup>e</sup> eeuw. Trouw en verraad', *Appeltjes van het Meetjesland* 11 (1960) 5-127.

<sup>17</sup> 's-Hertogenbosch, SA, OSA, inv. nrs. 1348-1353. Voor een editie, zie R.A. van Zuijlen, *Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch, chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen*

---

bevattende (*Stadsrekeningen van het jaar 1399-1800*) 2 dln. ('s-Hertogenbosch 1863). Met name de editie van de oudste rekeningen is zeer fragmentarisch.

<sup>18</sup> 's-Hertogenbosch, SA, archief gecombineerde gasthuizen Smits en Berwout, inv. nr. 16, schepenoorkonde d.d. 8 mei 1417, met de signatuur 'Mar' van de stadssecretaris Martinus de Zomeren.

<sup>19</sup> A.-M. Bonenfant-Feytmans, 'Note sur l'organisation de la secrétarie de la ville de Bruxelles au XIV<sup>e</sup> siècle', *Le Moyen Age* 55 (1949) 21-39. Voor de eerste signatuur, zie Brussel, SA, Chartes privées de Bruxelles, doos met oorkonden 14 février 1334-25 avril 1345, nr. 224, oorkonde d.d. 26 september 1335, met de aantekening 'S. Ioh. Boc'. Zie ook M. Martens, 'Les chartes relatives à Bruxelles et à l'ammanie, conservées aux archives de la ville de Bruxelles 1244-1307', *Tablettes du Brabant*, première série, V (Grandmetz 1963) [p. 132], reg. nr. 224. Idem, 'Une notoriété peu commune au XIV<sup>e</sup> siècle d'un clerc de la ville de Bruxelles: Pierre van Huffel' in: *Mélanges André Uyttebrouck* (Brussel 1996) 297-311.

<sup>20</sup> H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, I, 41-42 en II (3<sup>e</sup> druk; Berlijn 1958) 355-361. Prevenier ontwikkelde een nieuwe methode voor het kanselarijonderzoek, die uitgaat van de dictaatvergelijking van een corpus van teksten die in origineel en in afschrift overgeleverd zijn, zie *De oorkonden der graven van Vlaanderen*. Tegen de door de Belgische school gepraktiseerde methode heeft Kruisheer krachtig stelling genomen. Voor de controverse, zie J.G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299*, *Hollandse Studiën* 2 ('s-Gravenhage en Haarlem 1971) 29-30. W. Prevenier, 'De laat-middeleeuwse vorstelijke kanselarijen als exponenten van een modern of archaisch staatsapparaat', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 87 (1974) 202-210. J. Kruisheer, 'Kanzleianfertigung, Empfängeranfertigung und Anfertigung durch Dritte. Methodologische Anmerkungen anlässlich einiger neuerer Untersuchungen', *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde* 25 (1979) 256-300. Th. de Hemptinne, W. Prevenier en M. Vandermaesen, 'La chancellerie des comtes de Flandre (12<sup>e</sup>-14<sup>e</sup> siècle)'. *Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter. Referate zum VI. Internationalen Kongress für Diplomatik, München 1983*. Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 35 (München 1984) 433-454.

<sup>21</sup> Van den Bichelaer, Het Bossche notariaat. Idem, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de Late Middeleeuwen (1306-1531)* (Amsterdam 1998).

<sup>22</sup> Voor de verschillende beschouwingen over de datering van het stadsrecht van Den Bosch, door Camps gedateerd ca. 1185, zie Van Synghel, 'Actum in camera scriptorum', 14-16.

<sup>23</sup> Bernheze, Abdij van Berne, abdij-archief, inv. nr. II D 1. Voor de uitgave, zie *ONB*, I, nr. 185.

<sup>24</sup> Respectievelijk Delft, GA 1e afdeling, inv. nr. 47, fol. 8r. (voor de uitgave, zie *ONB*, I, nr. 272) en Leuven, RA (voorheen Brussel, ARA, Kerkelijke archieven, inv. nr. 10257/71) (voor de uitgave, zie *ONB*, I, nr. 278).

<sup>25</sup> Ter illustratie: in de periode 1226-1250 zijn er vier oorkonden uitgevaardigd, in de periode 1251-1275 twaalf en in de periode 1276-1300 vierennegentig.

<sup>26</sup> Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 137.

<sup>27</sup> *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*. F. Ketner ed., IV ('s-Gravenhage 1954) IX-X, XIII en XVII, *OSU* V ('s-Gravenhage 1959) XI-XII. Idem, 'De Tolnaers als stadsklerken van Utrecht' in: Idem, *Stichtse Studiën* (Utrecht 1974) 52-62 (eerder gepubliceerd in: *Dancwerc. Opstellen aangeboden aan prof. dr. D.Th. Enklaar ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag* (Groningen 1959) 153.

<sup>28</sup> Voor de gedetailleerde paleografische analyses, zie Van Synghel, 'Actum in camera scriptorum', 42-75.

<sup>29</sup> Smulders, 'Over het schepenprotocol', 159-165. H.P.H. Jansen, *Landbouwpacht in Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw* (Amsterdam 1955). Spierings, *Het schepenprotocol van 's-Hertogenbosch*. Van Synghel, *Het Bosch' Protocol*.

<sup>30</sup> Voor de argumentatie contra een ontstaansdatum in 1318 en 1327/28, zie Van Synghel, 'Actum in camera scriptorum', 81-83.

<sup>31</sup> Nadere gegevens over deze dienstaantekeningen bij Van Synghel, 'Actum in camera scriptorum', 83-86 (met name de tabellen II.2a en II.2.b).

<sup>32</sup> Van Synghel, 'Actum in camera scriptorum', 86-87.

<sup>33</sup> Spierings, *Het schepenprotocol van 's-Hertogenbosch*, 132.

<sup>34</sup> Voor de weerlegging van de registervoering zie Van Synghel, 'Actum in camera scriptorum', 91-97.

<sup>35</sup> Paleografische bevinden bij Spierings, *Het schepenprotocol*, 120-127, 132-135 en 286-287. Het overzicht van de in de schepenprotocollen actieve scribenten van 1366 tot 1449 in Van Synghel, 'Actum in camera scriptorum', Tabel II.2.c., 98-99.

- <sup>36</sup> Het overzicht van de scribenten in het schepenprotocol van 1366 tot 1449 bij Van Synghel, *'Actum in camera scriptorum'*, Tabel II.2.c., 98-99.
- <sup>37</sup> Dit is stadssecretaris Arnoldus de Weilhusen sr., werkzaam van 1420 tot en met ca. 1460.
- <sup>38</sup> 's-Hertogenbosch, SA, ORA, inv. nrs. 1799-1800. Voor de evictie en -schrijver zie Spierings, *Het schepenprotocol*, 219-222; Jacobs, *Justitie en politie*, 83-84 en M.J.H.A. Lijten, *Het burgerlijk proces in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch 1530-1811*. Brabantse Rechtshistorische Reeks 2 (Assen en Maastricht 1988) 65. Een uitgebreid exposé over de evictieprocedure bij Lijten, *Het burgerlijk proces*, 119-149. Voor het jaargeding zie Jacobs, *Justitie en politie*, 114-116; P.L. Nève, 'De overdracht van onroerend goed in de Middeleeuwen' in: *De levering van onroerend goed. Vijf opstellen over de overdracht van onroerend goed vanaf het Romeinse Recht tot het Nieuw Burgerlijk Wetboek*. Ars Notarius 32 (Deventer 1985) 29-32, en R. Byl, *Les juridictions scabinales dans le duché de Brabant (des origines à la fin du XVIe siècle)* (Brussel en Parijs 1965) 154-169.
- <sup>39</sup> 's-Hertogenbosch, SA, ORA, inv. nr. 1799, fol. 7r.
- <sup>40</sup> 's-Hertogenbosch, SA, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nr. 186, d.d. 3 juni 1366. L.P.L. Pirenne, Van raadhuis tot stadhuis. Vier eeuwen uit de bouwgeschiedenis van het stadhuis van 's-Hertogenbosch (onuitgegeven doctoraalscriptie KUN 1949) 12, veronderstelt dat het nieuwe stadhuis of 'herenhuis' omstreeks 1372 gebouwd is. P.Th.J. Kuijer, *'s-Hertogenbosch. Stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* (Zwolle en 's-Hertogenbosch 2000) 52 en 136, situeert de bouw rond 1370. A. van Drunen, 'Plaats van de Bossche stadhuizen. Nieuwe gegevens', *Bossche bladen* 4 (2002) 75-79 en Idem, 'Het oude (tweede) raadhuis', *Bossche bladen* 4 (2002) 121. Idem, *'s-Hertogenbosch van straet tot stroom* (Zwolle 2006) 40-41.
- <sup>41</sup> 's-Hertogenbosch, SA, OSA, inv. nrs. 1348-1353. Voor een editie zie R.A. van Zuijlen, *Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch, chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende (Stadsrekeningen van het jaar 1399-1800)* 2 dln. ('s-Hertogenbosch 1863). Met name de editie van de oudste rekeningen is zeer fragmentarisch.
- <sup>42</sup> Zie Van Synghel, *'Actum in camera scriptorum'*, 122.
- <sup>43</sup> *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629. Rechtsbronnen van het bedrijfsleven en het gildewezen*. N.H.L. van de Heuvel ed. Werken der vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oudvaderlandsche recht, derde reeks nr. 13 (Utrecht 1946) nr. 13. Jacobs, *Justitie en politie*, 51 en 67-68. Schuttelaars, *Heren van de raad*, 86-87. Kuijer, *'s-Hertogenbosch*, 80. Pas in 1387 wordt een stadswisselaar aangesteld, Jacobs, *Justitie en politie*, 89-91.
- <sup>44</sup> Voor het onderzoek naar deze zogenaamde *membra disiecta* en de lokaliseringsproblemen van de financiële fragmenten, zie Van Synghel, *'Actum in camera scriptorum'*, 124-130 en 133-136.
- <sup>45</sup> Voor de volledige paleografische confrontatie van stedelijke en notariële schrijfhanden, zie Van Synghel, *'Actum in camera scriptorum'*, 145-174.
- <sup>46</sup> Namelijk de notarissen Johannes de Globo, Adam de Mierde, Godefridus de Rode, Johannes de Best, Gerlacus de Ghemert, Giselbertus Roesmont, Rutgherus dictus de Arkel, Martinus de Zomeren en Arnoldus de Weilhusen sr., zie Van Synghel, *'Actum in camera scriptorum'*, 146-164.
- <sup>47</sup> Dit betreft notaris Johannes Trippyn de Lovanio, stadsklerk van Brussel, en notaris Arnoldus Stamelart de Spanct, zie Van Synghel, *'Actum in camera scriptorum'*, 145 en 323, en 166.
- <sup>48</sup> Van Synghel, *'Actum in camera scriptorum'*, 145-146.
- <sup>49</sup> Van Synghel, *'Actum in camera scriptorum'*, 148.
- <sup>50</sup> Van Synghel, *'Actum in camera scriptorum'*, 160.
- <sup>51</sup> Namelijk de notarissen Theodericus Heym de Veghel, Johannes Pels de Buscoducis en Henricus de Eyck de Buscoducis, zie Van Synghel, *'Actum in camera scriptorum'*, 161-162 en 166.
- <sup>52</sup> Van Synghel, *'Actum in camera scriptorum'*, 165, 278, 293-294.
- <sup>53</sup> Van Synghel, *'Actum in camera scriptorum'*, 146.
- <sup>54</sup> Voor de volledige identificatie van niet-notariële schrijfhanden, zie Van Synghel, *'Actum in camera scriptorum'*, 166-173.
- <sup>55</sup> Van Synghel, *'Actum in camera scriptorum'*, 168-169 en 171-172.
- <sup>56</sup> Van Synghel, *'Actum in camera scriptorum'*, 162-164.
- <sup>57</sup> Voor dit technisch en gecompliceerd gedeelte, zie Van Synghel, *'Actum in camera scriptorum'*, 175-240.
- <sup>58</sup> Spierings, *Het schepenprotocol van 's-Hertogenbosch*, 100-101. Van Synghel, *'Actum in camera scriptorum'*, 191-192.

- 
- <sup>59</sup> Spierings, *Het schepenprotocol van 's-Hertogenbosch*, 101-102. Van Synghel, 'Actum in camera scriptorum', 225-228.
- <sup>60</sup> ONB I, nrs. 634 en 662, en Den Haag, KB, handschrift nr. 131B26, 160r-162r.
- <sup>61</sup> Den Haag, KB, handschrift nr. 131B26, fol. 38r-39v. 's-Hertogenbosch, SA, Verzameling Charters en Privilegien, inv. nr. 44, en Ibidem, archief Ambachtsgilden, inv. nr. 4a.
- <sup>62</sup> Brussel, ARA, archief Charters van Brabant, inv. nr. 289.
- <sup>63</sup> 's-Hertogenbosch, SA, Verzameling Charters en Privilegiën, inv. nr. 109.
- <sup>64</sup> 's-Hertogenbosch, BHIC, archief Charters van Brabant, inv. nr. 2.
- <sup>65</sup> 's-Hertogenbosch, SA, Verzameling Charters en Privilegien, inv. nr. 75. *De ambachtsgilden*, nr. 13. Jacobs, *Justitie en politie*, 34-37 en 51-52. Kuijer, *'s-Hertogenbosch*, 79-80.
- <sup>66</sup> Westerlo, Abdij van Tongerlo, abdijs-archief, charters nr. 493 en 's-Hertogenbosch, SA, Verzameling Charters en Privilegien, inv. nr. 83.
- <sup>67</sup> Tilburg, UB, Brabantica-collectie, hs. nr. II, 77 (kroniek van de stad 's-Hertogenbosch (1100-1623) fol. 63. Van Synghel, 'Urban Diplomats', 533.
- <sup>68</sup> Een ononderbroken ontwikkeling is niet evident. Zo verdwijnt het schrijfcentrum te Delft gedurende meer dan dertig jaar na een eerste optreden van een secretariesscribent tussen 1260 en 1268, zie Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 244-245 en 250. Ook te Konstanz houdt de stedelijke kanselarijactiviteit nagenoeg volledig op ten gevolge van politieke verwickelingen eind dertiende eeuw, zie Rexroth, 'Die Entstehung', 276-290.
- <sup>69</sup> Ambtelijke stadsschrijvers zijn in Duitsland werkzaam vanaf 1228, zie Stein, 'Deutsche Stadtschreiber im Mittelalter', 33. Pitz, *Schrift- und Aktenwesen*, 68. De Nederrijnse steden lopen in hun ontwikkeling voor op de Westfaalse, waar pas in de vijftiende eeuw op een breed front sprake is van stadsschrijvers, zie M. Mersiowsky, 'Städtisches Urkundenwesen und Schriftgut in Westfalen vor 1500' in: *La diplomatie urbaine*, 348-352. De vroegste stedelijke schepenoorkonden in Vlaanderen, Henegouwen en Artesië verschijnen vanaf 1151 en kunnen volgens Prevenier beschouwd worden als vroege diplomatische activiteiten van stedelijke secretarieën. De formele installatie van stadsklerken te Ieper en Brugge vindt respectievelijk vóór 1283 en 1304 plaats, maar er zijn reeds eerder stedelijke administratieve werkzaamheden verricht, gezien de fragmenten van de stadsrekeningen vanaf 1267 en 1280, zie W. Prevenier, 'Urban Chanceries in the Low Countries from the Twelfth tot the Fourteenth Century: the European Context' in: J.R. Veenstra en R. Suntrup ed., *Stadt, Kanzlei und Kultur/City, Chancery and Culture* (Münster en Groningen 2004) 4-5 en 11. De Brugse stadsklerk Nicolaas van Biervliet wordt al in 1259 vermeld, zie J. De Smet, 'Maitre Nicolas de Biervliet, l'ainé, cleric des échevins de la ville de Bruges (première moitié du XIII<sup>e</sup> siècle-1293)' in: *Etudes d'histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne par ces anciens élèves* (Brussel 1937) 143-159. M. Leroy, 'Les débuts de la production d'actes urbains en Flandre au XIII<sup>e</sup> siècle' in: *La diplomatie urbaine*, 267-279, identificeert in de volkstalige oorkonden uit het laatste kwart van de dertiende eeuw Brugse stedelijke scribenten, maar twijfelt aan het bestaan van een stedelijke secretarie.
- <sup>70</sup> Burgers, Dijkhof en Kruisheer, 'De doordringing van het schrift', 199-200. De eerste Dordtse scribent is aangetroffen rond 1266 en de eerste stadsklerk vanaf 1277, Burgers, *De paleografie*, 308, 482-484, en Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 151-152, 173, 201-202. De eerste stedelijke klerk is vanaf 1260 te Delft actief, maar pas na een 'oorkondeloze' periode tussen 1268 en 1299 is er sprake van een stedelijke secretarie vanaf 1299, Burgers, *De paleografie*, 191-196, en Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 222-223 en 244. Ook te Haarlem, waar de eerste scriptor in 1276 gelokaliseerd is, kan een stedelijke secretarie eerst vanaf 1289 aangetoond worden, Burgers, *De paleografie*, 230-232, 478, en Dijkhof, *Het oorkondewezen*, 294, 315, 322. Te Leiden is in 1260 mogelijk een eerste scribent in de stad aanwezig, hoewel E. van der Vlist, *De oudste oorkonden van de stad Leiden; een paleografisch-diplomatische studie* (onuitgegeven doctoraalscriptie Leiden 1988) 21, uitgaat van een destinatarisuitvaardiging van de schepenoorkonde uit 1260 door de abdij van Egmond. Voor de argumentatie ten gunste van een Leidse scriptio, zie Burgers, *De paleografie*, 478. Vanaf 1293 kunnen er met zekerheid scribenten gelokaliseerd worden, maar het duurt nog tot 1333 vooraleer het stadsbestuur een schrijver in dienst heeft, Van der Vlist, *De oudste oorkonden*, 21, 34. Te Zierikzee is in het laatste decennium van de dertiende eeuw een lokale scribent gelokaliseerd, Burgers, *De paleografie*, 270-273, 478 en 481.
- <sup>71</sup> Roermond (1278), Nijmegen (1278), Kampen (1286), Deventer (rond 1290), Zutphen (1291) en Zwolle (1304), zie Benders, *Bestuursstructuur*, 298.
- <sup>72</sup> Ketner, 'De Tolnaers', 153-154.

- <sup>73</sup> J.W. Marsilje, 'Het Haarlems klerkambt in de 15<sup>e</sup> eeuw' in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje ed., *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht 1987) 184-186 en 195.
- <sup>74</sup> Voor een overzicht zie Van Syngel, 'Actum in camera scriptorum', 297-298.
- <sup>75</sup> 's-Hertogenbosch, SA, OSA, inv. nr. 49.
- <sup>76</sup> V. Paquay, 'Het Rood Privilegeboek: kroonjuweel van de stad' (**ter perse**) contra J. Koldewij, 'Van den eedt op het heylige evangelie'. Het 'Roode Privilege-boek' en de Blijde Inkomste', *Bossche bladen* (2004) 17-20.
- <sup>77</sup> Burgers, *De paleografie*, I, 40, wijst er op dat middeleeuwse schrijvers vaak twee of meer naar vorm en functie duidelijk onderscheiden schriftsoorten kunnen beheersen.
- <sup>78</sup> C.J.A. van den Oord, *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf, 1450-1650. Een onderzoek naar de betekenis van Bossche boekdrukkers, uitgevers en librariërs voor het regionale socio-culturele leven*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland LXII (Tilburg 1984) 45-50. R.Th.M. van Dijk, 'Het convict der broeders van het gemene leven te 's-Hertogenbosch' in: A.J. Geurts ed., *Moderne Devotie. Figuren en Facetten. Tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote 1384-1984. Catalogus* (Nijmegen 1984) 170-172. R.W.M. de Beer, 'Boekverluchters en verluchte handschriften' in: A.M. Koldewij ed., *In Buscoducis. Kunst uit de Bourgondische tijd te 's-Hertogenbosch. De cultuur van late middeleeuwen en renaissance* (Maarssen en 's-Gravenhage 1990) 489-490 en de handschriften van andere stichtingen van de moderne devotie bij Idem, 491-493. R. de Beer, 'Manuscriptproductie en randversieringen in Noord-Brabant. De karakteristieken van de kloosters' in: A.-J. A. Bijsterveld, J.A.F.M. van Oudheusden en R. Stein ed., *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant. Literatuur - Boekproductie - Historiografie* ('s-Hertogenbosch 1998) 64-65. Voor de zestiende-eeuwse boekproductie zie J. van de Ven, 'Het boekbedrijf van de broeders van het gemene leven te 's-Hertogenbosch in de zestiende eeuw' in: *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant*, 55-63. Kuijer, 's-Hertogenbosch, 182.
- <sup>79</sup> De Beer, 'Boekverluchters en verluchte handschriften', 493-494. A.M. Koldewij, *In Buscoducis*, catalogus nr. 62. De Beer, 'Manuscriptproductie' in: *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant*, 67. Van den Oord, *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf*, 42-43.
- <sup>80</sup> De Beer, 'Boekverluchters en verluchte handschriften', 493-494. De Beer, 'Manuscriptproductie' in: *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant*, 67-68. A. van Veenendaal, 'Gedecoreerde handschriften van Mariënwater' in: *In Buscoducis*, 497-500. Van den Oord, *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf*, 41-42. Voor een beschrijving van de randversierselen in de vijftiende- en zestiende-eeuwse handschriften, vervaardigd door kloosters in en om Den Bosch, zie R.W.M. de Beer, 'Noord-Brabant' in: A.S. Korteweg ed., *Kriezels, aubergines en takkenbossen. Randversiering in Noordnederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw* (Zutphen 1992) 154-165.
- <sup>81</sup> R. van de Laar, 'De stadscomme in de Sint Janskerk' in: *Vriendenboek stadsarchivaris Kuijer* ('s-Hertogenbosch 1980) 137-138. Hoekx en Paquay, *Inventaris*, 24.
- <sup>82</sup> Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, handschrift nr. 131B26. Voor de editie, zie *Kroniek Peter van Os. Geschiedenis van 's-Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523*, A.M. van Lith-Droogleeve Fortuijn, J.G.M. Sanders en G.A.M. van Syngel ed. Rijks Geschiedkundige Publicatiën 87 ('s-Gravenhage 1997). Voor een bundeling van de lezingen bij de publicatie van de kroniek, zie *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant*. De historiografie van 's-Hertogenbosch na Van Os in: *Kroniek Peter van Os, XXXV-XXXIX, Kroniek van Molius*, 42-45 en 52-55. J.G.M. Sanders 'De Bossche kroniekschrijvers Molius en Cuperinus: een paar apart', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 21 (2004) 96-128. Van den Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij*, 81 en 163. Hoekx en Paquay, *Inventaris*, 97-99.
- <sup>83</sup> Een recente synthese van de Brabantse geschiedschrijving en literatuur door R. Stein, 'Historiografie en literatuur' en 'Historiografie, literatuur en onderwijs' in: *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*, 133-147 en 187-194.
- <sup>84</sup> Voor alle literatuurreferenties inzake de historiografie zie Van Syngel, 'Actum in camera scriptorum', 303-305.
- <sup>85</sup> Een eerste inventarisatie van Bossche manuscripten door P. Gerlach, 'Het geestelijk klimaat in de stad van 's-Hertogenbosch ten tijde van Jeroen Bosch', *Brabantia* 18 (1969) 51-62, met aanvullingen door Van den Oord, *Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf*, 42.
- <sup>86</sup> Het origineel wordt bewaard in een glazen schrijn voor het Mirakelbeeld van de Zoete Lieve Vrouw in de Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch, J. van Oudheusden, *De Sint Jan van 's-Hertogenbosch* (Zwolle 1985) 79-80. Editie van het mirakelboek door H. Hens e.a., *Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-*



---

*Hertogenbosch 1381-1603*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland XLII (Tilburg 1978).

<sup>87</sup> Van Synghel, *'Actum in camera scriptorum'*, 303.

<sup>88</sup> Een voorbeeld hiervan zijn de uit de schepenfamilies afkomstige notarissen en stadssecretarissen Johannes de Best en Gerlacus de Ghemert.

<sup>89</sup> Jacobus de Ghele, Lambertus de Spina en Henricus Pelgrom, weten zonder notariële bevoegdheid of universitaire opleiding in 1405, 1420 en 1471 de post van stadssecretaris te bemachtigen.

<sup>90</sup> Van Synghel, *'Actum in camera scriptorum'*, 336.

<sup>91</sup> Van Synghel, *'Actum in camera scriptorum'*, 338-345.